

Чому Україна не стала подібною до Шотландії?

В. І. Семененко

*Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.
Випуск 4. Спеціальне видання: *Rossia et Britannia:*
Імперії та нації на окраїнах Європи.
– Харків: Новий Вид, 2001. – С. 113-119.*

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ЧОМУ УКРАЇНА НЕ СТАЛА ПОДІБНОЮ ДО ШОТЛАНДІЇ?

В оригінальній статті С. Величенка «Імперська вірнопідданість та націоналізм меншин у Великобританії і імперській Росії, 1707-1914: установи, право і нація в Шотландії й Україні» в журналі «Comparative Studies in Society and History» (Кембрідж), 1997, том 39, №3, стор. 413-441 робиться спроба компаративістського аналізу розвитку національної ідентифікації шотландців та українців, ролі еліти та соціально-правових структур в цьому процесі. Звичайно, при співпаданні деяких особливостей історичної еволюції між Шотландією та Україною, на наш погляд, більше різниці, і саме в тих сферах, яких торкається шановний автор статті. Можливо, найголовніше: на відміну від першої, в Україні на протязі XVIII—XIX століття в суспільній думці майже беззастережно перемогла концепція патерналізму, до того ж у своїй найбільш консервативній формі — симбіозу соціал-демократизму й варіанту «a la O. Bismark» (1, р. 544). С. Величенко наводить прізвища деяких шотландців, що вірно служили як англійській короні, так і російським монархам і робить висновок, що вони так само зберігали лояльність імперії, як, скажімо, генерал українського походження П. Котляревський. В такому разі можна було б згадати не лише генерала Д. Кейта, але й самого Наполеона Бонапарта, що був, як вважає британський історик Р. Торренс, онуком шотландського селянина, який до середини XVIII століття жив у містечку Баллок поблизу відомого міста Перт. Взагалі приклад з Д. Кейтом, коли мова йде про його симпатії до свободи України, виглядає дещо штучним. Сумнівно, щоб він відмовився виконати наказ Анни Іоаннівни про затримку й арешт Гр. Орлика. Зробити це було неможливо, бо той інкогніто в листопаді 1732 року (а не в 1734, як пише С. Величенко, посилаючись на О. Борщака) побував на Кам'янській Січі і після розмов з кошовим Іванцем покинув територію України (2, стор. 123). Якщо навіть Д. Кейт дійсно мав приязнь до позиції Орликів, то в такому разі він такий самий виняток, як той російський перебіжчик, що після двох перемог П. Котляревського над шахом за ім'ям Юсуф Хана створив до 1815 року артилерійський парк у Персії (3, р. 169).

Логічніше було б говорити про інших шотландців: «першого батька російського флоту» адмірала С. Грейга, «другого батька російського флоту» адмірала Ч. Ноулза або про тих офіцерів-шотландців, що в складі російської армії брали участь в облозі та штурмі Ізмаїлу О. В. Суворовим (4, р. 88-89). Не менш традиційна для такого типу найманців особа Т. Макензі, який почав свою кар'єру в російському флоті з мічмана, а через 17 років став контр-адміралом, засновником Севастополя (Ахтіару) 3 червня 1783 року — головної бази Чорноморського флоту Росії.

С. Величенко вважає: приклад Шотландії й України цінний тим, що демонструє, як в суспільстві просувається еволюція до «етнічного» або «громадянського» націоналізму. Мабуть, стосовно України він має на увазі розвиток саме першого типу націоналізму. Але для України ця категорія має сенс лише з огляду на особливості регіонів, і на теренах Лівобережжя й Слобожанщини мова може йти насамперед про «малоросійський патріотизм», подвійну національно-культурну самоідентифікацію або повну втрату українськості. Серед відомих постатей, що мали подвійну українсько-російську лояльність, можна назвати О. Безбородька, М. Гоголя (письменник жив у Росії 8 років, у Західній Європі — 11, в Україні — 24 роки), гетьмана України П. Скоропадського, історика Я. Пеленського та інших. Правда, О. Єфименко ще в 1902 році підкреслювала, що М. Гоголь впавав жертвою духовного роздвоєння, що мало своє глибоке коріння в соціальному роздвоєнні (5, стор. 131). Звичайно, подібної ситуації не може бути в українських землях Австро-Угорщини, бо в статті 19 Конституції країни 1869 року говорилося: кожна дитина повинна знати рідну мову. До початку XX століття всі етноси імперії Габсбургів мали свої культурні, господарчі організації, періодичну пресу, навчальні заклади. Не дарма Буковину іменували «етнічним Єрусалимом», «калейдоскопом народів», «Європою в мініатюрі». А найбільше буковинців в 1910 році розмовляли українською мовою — 305101 чоловік, в той час як румунською — 273254, німецькою — 168851 і т. д.

С. Величенко, підсумовуючи свої роздуми, ще раз підкреслив, що доля Шотландії й України XVIII—XIX століть показала важливість правових і громадянських установ у створенні національної ідентичності бездержавних націй. Але для їхнього розвитку мали значення й інші, не менш важливі фактори. Скажімо, етнічну, культурну й територіальну окремішність шотландців ще в 117 році було підсилено

Адріаном — наступником римського імператора Траяна, який збудував на їхніх кордонах з Англією Адріанів вал. В XI—XIII століттях шотландські війська кілька разів перемагали англійські, довго не допускали в країну ні норманів, ні англійців (6, р. 13—17,35). Навпаки, предки українців, росіян, білорусів немало часу мали єдине політичне життя, культурну сферу, релігійні вірування, а кордони між ними ніколи не були закритими.

У статті С. Величенка дається короткий екскурс в історію українського Гетьманату середини XVII — другої половини XVIII століття, але інколи трактування змін концептуального характеру в його функціонуванні недосить точні. Так, причину відомої «батуринської різни» 3 листопада 1708 року він пояснює намаганням царя відвернути загрозу підтримки І. С. Мазепи з боку індивідуальних жителів України чи тих, що вагалися. Неясно також, чому говориться про якісь три козацькі полки (з восьми), які підтримали намір І. Мазепи піти на союз зі шведським королем. Історичні дослідження показують, що з тих 4—5 тисяч козаків, які разом з гетьманом рушили на з'єднання з військами Карла XII в кінці жовтня 1708 року, більшість або втекла по дорозі, або покинула шведський табір дещо пізніше. Через досить короткий час їх залишилося не більше 700 чоловік, надійними І. Мазепа їх теж не вважав, тому його особисту охорону склали 20 шведських солдатів. Така поведінка козаків мала місце не стільки від ефекту каральних дій Петра I й О. Меншикова (про них не зразу стало відомо), скільки від наявності «малоросійства» в психології мас. Не можна згодитися с тезою С. Величенка про відсутність на початку XVIII століття проросійської фракції серед козацької старшини. Вона, безперечно, існувала ще з кінця 50-х років XVII віку, хоча і в зародковому вигляді — як реакція на зростання політичної й військової потуги Російської імперії. Адже коли І. Мазепа 30 жовтня 1708 року особистим листом закликав І. І. Скоропадського приєднатись до антимосковського блоку, то майбутній гетьман поїхав не в штаб-квартиру Карла XII, а до Глухова, де фактично з рук царя одержав титул гетьмана. 21 листопада зі шведського табору рушив на покаяння до Петра I Д. Апостол — ще один соратник І. Мазепи, автономіст проросійської орієнтації. Зорієнтувавшись, що справа шведсько-українського союзу програна, на бік росіян далі перейшла низка старшин, майбутніх стовпів царського престолу: Г. Галаган, Д. Залеський, Д. Максимович, С. Чуйкевич та інші.

Добре відомо, що після 1654 року йшов процес поступової інкорпорації Гетьманату до складу Російської імперії. Але серед тих заходів, які мали місце в XVIII столітті, необхідно розрізнити політично й економічно не вигідні для України, а з іншого боку — ті, що сприяли її розвитку. С. Величенко відносить до першого типу указ 1754 року про скасування політичного й митного кордону між українськими й російськими регіонами. Це далеко не так, бо ще в 1707 році відомий французький економіст П. Бугагільбер закликав короля якнайшвидше ліквідувати внутрішні митниці, що стримували розвиток ринкових відносин. В середині XVIII століття існування митниць на внутрішній території Росії від Балтики до Далекого Сходу було дійсно архаїчним, адже незалежно від суб'єктивних бажань, можливостей для самостійного розвитку Україна тоді не мала.

Ліквідацію посади гетьмана в листопаді 1764 козацька верхівка сприйняла без опору зовсім не тому, що бачила, як пише С. Величенко, в спробі К. Г. Розумовського зробити гетьманство спадковим якісь тиранічні мотиви. На цей час старшина добре усвідомила, що тільки російська влада в змозі допомогти їй закріпити селянство і козацтво в цілковитій підлеглості, і безпосередня матеріальна користь такої перспективи розмила будь-які автономістські мрії. Навряд чи можливо подібну поведінку еліти вважати зрадницькою по відношенню до власного народу, бо в ті часи соціальна, станова лояльність була набагато важливішою, ніж етнічна чи навіть національна (7, s. 101-102). До того ж стосунки еліти й мас в Україні завжди були надзвичайно загострені, і недаремно Л. Українка з гіркотою писала в 1896 році:

Народ наш мов дитя сліпее зроду,
Ніколи світа — сонця не видав,
За ворогів іде в огонь і в воду,
Катам своїх поводитирів оддав.

Тому М. Шлемкевич багато в чому має рацію, коли називає українським національним спортом, який став традиційним, практику розправи зі своїми провідниками і подальшим жалкуванням за такими діями. Саме звідси виходить майже безперервна інфантилізація духовності, підміна аналізу емоціями, а роздумів — галасом натовпу.

Можна згодитися з автором, що змістовної й глибокої історії українського шляхетства не існує й сьогодні, але питання про те, яка кількість представників української еліти в підросійській Україні після 1830 р. брала участь у національному русі чи підтримувала його,

на сьогодні добре відоме. Вже І. Котляревський в 1819 р. в п'єсі «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» (1841) вивів буржуазно-активну постать москаля як російсько-український різновид Фігаро, але з москальсько-американською закваскою (8, стор. 61—62). А в другій половині — кінці XIX століття не лише М. Драгоманов, а й інші знавці українства могли назвати не більше десятка відомих українських родин, які дійсно відчували себе українцями і відповідно з цим відчуттям поводитися. В цьому відношенні С. Величенко досить вдало, методом контрасту, показує значення місцевих інституцій для збереження національного організму від тотальної асиміляції. Якщо Шотландію майже не досягли (або прийшли пізно) хвилі прогресу від Риму, Ренесансу, збудутків західного християнства (9, р. 11), те ж саме можна сказати й про Україну. Але ж у Шотландії за 70-80-ті роки XVIII століття - середину XIX відбувся суттєвий промисловий переворот, англійська влада не чинила перепон при вивченні шотландськими вченими своєї історії (10, стр. 134—136). А в Україні сільський пейзаж неможливо було уявити і в середині XX віку без солом'яних стріх та похиленого тину. І які б органи самоуправління не виникали при таких умовах, поняття свободи й національної гордості неминуче відходили на задній план. Тому суттєва різниця між станом справ в Шотландії й Україні настала не на початку XX століття, як вказує С. Величенко, а на 100 років раніше. Звідси й протилежний за силою вплив радикалів: якщо в Глазго виступ 35 бунтівників в 1820 році легко розігнав загін гусарів (11, р. 183), то в Україні «лівизна» набирала міць непомітно, але впевнено, паралельно з отрутою революційного шовінізму.

Взагалі можна згодитися з С. Д. Гелеєм, який вважає: поява еліти можлива лише внаслідок зміни духовної суті народу (12, стор. 19). Якщо І. Торбаков бачить в історичній міфотворчості М. Грушевського початок формування української нації (13, стр. 5), то М. Степико розмірковує інакше: «історичність» нації не еліта забезпечувала, а народна культура, яка консервувала «малий світ», віджили суспільні форми, приземлювала загальні інтереси й потреби, перешкождала переходу на вищі шаблі буття (14, стор. 15). Стосовно України інакше й не могло бути, бо до початку XX століття лише 1,5 відсотка дорослих чоловіків і 4,4 відсотка жінок мали освіту вище трьох класів.

Для Шотландії чинники були іншими, бо вся система навчання,

включаючи університетську, мала незмінний характер і враховувала етнічні особливості населення. Не дивно, що шотландці як представники політичної нації, поставивши в 1988 році питання про відновлення скасованого 300 років тому парламенту, діяли зважено й спокійно. Вимагаючи більше прав, критикуючи англійський парламент за гіперцентралізацію, недемократизм, потайність, вони за межі внутрішніх проблем не виходили (15, р. 18).

Насамкінець зазначимо, що метод порівняльних історичних характеристик, який використав С. Величенко, має неабияке майбутнє. Він дозволяє, відкинувши вади офіційної історії та контр-історії за моделлю М. Ферро, прослідкувати особливості формування не лише національних державностей, але й національних характерів, дати дороговказ для політиків, бо досвід народів — завжди безцінний дар.

ЛІТЕРАТУРА:

Ringmar E. Nationalism: the idiocy of intimacy // *The British journal of Sociology* (London), 1998, vol. 49, № 4.

Горобець В. Кам'янська Січ (1709-1711, 1730-1734 рр.) // *Козацькі Січі* (нариси з історії козацтва XVI - XIX ст.). - К.; Запоріжжя, 1998.

Black J. War and the World Military Power and the Fate of Continents 1450-2000. - New Haven; London, 1998.

Hope T. J. The secret Balkan missions of kaptain Roehler and kaptain Monro (1791-1793) // *Revue Roumaine d'histoire* (Bucarest), 1996, t. XXXV, Nos. 1-2.

Шаповал Ю. Буги речником огнистого слова // *Дзвін* (Львів), 1998, № 1.

Rait A. S. History of Scotland. - London, 1915.

Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine. - München, 1994.

Свербілова Т. Чи треба рятувати Бастілію?... // *Слово і час* (К.), 1999, № 2.

Maskie J. D. A history of Scotland. - Harmondsworth, 1969.

Зверева Г. И. История Шотландии. М., 1987.

Lenman B. Integration, Enlightenment, and Industrialization Scotland 1746-1832. - London, 1981.

Гелей С. Д. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку). Автореф. дисерт. ... докт. істор. наук. - К., 1999.

Торбаков И. «Выдуманная нация». Историческая наука как инст-

румент формирования новых государств // НГ-сценарии (М.), 1996, 19 декабря.

Степико М. Т. Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнопонаціональних спільнот. Автореф. дисс. ... докт. філософ. наук. - К., 1999.

Brown A. Building a Representative House in Scotland and the Role of Women in the Developmental Process // Political Science (Washington), 1998, vol. XXXI, № 1.

SUMMARY

V.I. Semenenko / Why Ukraine Could Not Become Like Scotland /

Although Ukraine and Scotland have features of historical evolution in common, there are more differences than similarities between them. Most importantly Ukraine industrialized later than Scotland and had a different social structure. Ukrainian political culture was therefore different from the Scottish and the primary issue for historians should be the investigation of how «ethnic» not «civil» nationalism emerged in Ukraine. Unlike Scots and English who were not descended from a common ethnic group, Ukrainians and Russians as Eastern Slavs shared a common political cultural and religious background. It was this, rather than Peter's actions in 1708-09, that motivated the majority of cossacks to side with him against Mazepa. Similarly, the Cossack officer class acquiesced to the abolition of the office of Hetman in 1764 not because they feared tyrannical motives on the part of the last incumbent, Kyryl Rozumovsky, but because they thought their passivity would bring them imperial recognition of noble status. Such behaviour cannot be considered «treasonable» by the standards of the time. The fact that there were many noblemen in the early stages of the Ukrainian national movement is a reflection of this groups' patriotism.